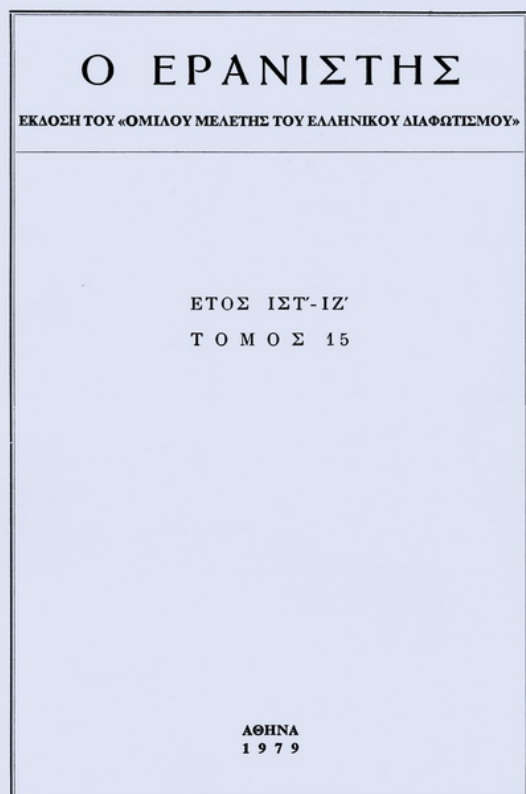

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Ελληνικά βιβλία στη Βουλγαρία

Φίλιππος Ηλιού

doi: [10.12681/er.363](https://doi.org/10.12681/er.363)

To cite this article:

Ηλιού Φ. (1979). Ελληνικά βιβλία στη Βουλγαρία. *The Gleaner*, 15, 321–329. <https://doi.org/10.12681/er.363>

ΠΑΡΑΣΧΟΛΗΜΑΤΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Συστηματικός μελετητής των ελληνικών βιβλίων και χειρογράφων της πατρίδας του, ο κύριος Manio Stoyanov παρουσιάζει, σε ένα πολύτιμο τόμο, την συγκεντρωτική καταγραφή των παλαιών ελληνικών βιβλίων που σώζονται, σήμερα, σε διάφορες βιβλιοθήκες της Βουλγαρίας¹. «Παλαιά βιβλία»: ο όρος καλύπτει, σύμφωνα με τις νόρμες της βουλγαρικής βιβλιογραφίας, την περίοδο από την εφεύρεση της τυπογραφίας ως τα 1877, έτος στο οποίο οι βούλγαροι ιστορικοί τοποθετούν, συμβολικά, το τέλος της περιόδου που αποκαλούν βουλγαρική αναγέννηση. «Έλληνικά βιβλία»: εδώ πρέπει να εννοήσουμε το σύνολο των βιβλίων που έχουν τυπωθεί σε ελληνική γλώσσα (άρχαία ή νεοελληνική), ανεξάρτητα από το αναγνωστικό κοινό (έλληνικό/βαλκανικό ή δυτικοευρωπαϊκό) για το οποίο προορίζονταν, στον καιρό τους, οι αντίστοιχες εκδόσεις.

Πρόκειται για ένα σύνολο εξαιρετικά σημαντικό, από πολλές απόψεις: για την πολιτισμική ιστορία του βουλγαρικού λαού, για την ιστορία της διάδοσης της νεοελληνικής παιδείας στα Βαλκάνια, αλλά και για την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων, σε περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας που συγκροτούν το σημερινό βουλγαρικό κράτος. Και, φυσικά, για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου την οποία και η νέα εργασία του M. Stoyanov πλουτίζει από πολλές πλευρές.

Εμπειρος βιβλιολόγος και βιβλιογράφος, ο M. Stoyanov απόφυγε, βέβαια, τον σκόπελο της αλφαριθμητικής ή της ειδολογικής κατάταξης των εντύπων — μειονέκτημα από το οποίο δεν έχουν απαλλαγεί, εντελώς, οι αντίστοιχες ελληνικές εργασίες. Τα βιβλία παρουσιάζονται, εδώ, με απόλυτη χρονολογική τάξη: 1484-1877. Οι ελάχιστες ανωμαλίες που μπορούν να σημειωθούν, οφείλονται, εμφανώς, σε παρατοποθέτηση των σχετικών δελτίων ή, σε λιγοστές περιπτώσεις, στην μη όρθη μεταγραφή χρονολογίων τυπωμένων με ελληνικούς αριθμούς.

Οι τίτλοι δημοσιεύονται, κατά κανόνα, συντομευμένοι αλλά με τρόπο που να αποδίδει, πιστά, τη βιβλιογραφική ταυτότητα των εντύπων. Κάποιες ασάφειες που παρατηρούνται σε όρισμένες αναγραφές, θα πρέπει να οφείλονται και στην φθορά των προμετωπίδων, όπως το σημειώνει ο συντάκτης του καταλόγου, αλλά και στο ότι, για την ταύτιση και τη χρονολόγηση άκεφαλων εντύπων, χρησιμοποιήθηκαν, σε περιορισμένη κλίμακα, οι χρονολογίες των προλόγων ή μεταγενέστερες χειρόγραφες ένδειξεις — πράγμα που, προκειμένου, ιδίως, για βιβλία επανεκδιδόμενα με μεγάλη

1. Manio Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια [Bibliothèque Nationale «Kiril i Metodij»], 1978. 8ο, σ. 476.

πυκνότητα (όπως, π.χ., τὰ λειτουργικά), δὲν ἀποτελεῖ, πάντα, ἐχέγγυο ἀκριβείας. Οἱ ἀναγραφές συνοδεύονται ἀπὸ σύντομες ἐνδείξεις γιὰ τὰ κτητορικά σημειώματα καὶ τὲς χειρόγραφες ἀφιερώσεις πού ἐπισημάνθηκαν στὰ ἀντίτυπα πού ἀνακοινώνονται σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία.

Καταβλήθηκε, ἐπίσης, προσπάθεια νὰ ταυτιστοῦν τὰ περιγραφόμενα ἔντυπα μὲ ἀναγωγή, γιὰ τὴν περίοδο ὡς τὰ 1863, στὲς βιβλιογραφίες τῶν Α. Παπαδόπουλου Βρετοῦ, Legrand, Γκίνη-Μέξα, καθὼς καὶ σὲ εἰδικότερα βιβλιογραφικά δημοσιεύματα. Ἡ ὑπηρεσία πού προσφέρεται, ἔτσι, στοὺς χρήστες τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι μικρή. Εἶναι, ὡστόσο, φανερό, ὅτι ὁ Μ. Stoyanov δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του οὔτε μιὰ πλήρη σειρὰ τῆς Bibliographie Hellénique, οὔτε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικά βιβλιογραφικά δημοσιεύματα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας. Ἐμποδίστηκε, ἔτσι, νὰ ὁλοκληρώσει τὸν κύκλο τῶν ταυτίσεων πού θὰ διευκόλυνε, ἀκόμη περισσότερο, τοὺς ἐρευνητές.

Συνολικά, στὲς διάφορες βιβλιοθήκες τῆς Βουλγαρίας πού ἐρεύνησε ὁ Μ. Stoyanov, ἐπισημάνθηκαν λίγο περισσότερα ἀπὸ 2.500 ἑλληνικά βιβλία. Ἀπὸ αὐτὰ 2 ἀνήκουν στὸν 15ο αἰῶνα· 67 στὸν 16ο· 112 στὸν 17ο· 446 στὸν 18ο· καὶ 1880 στὰ χρόνια 1801-1877. Στὸς ἀριθμοὺς αὐτοὺς περιλαμβάνονται, σὲ μικρὴ, σχετικὰ, ἀναλογία, καὶ ἐκδόσεις ἔργων σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα (κυρίως: ἀρχαῖοι ἢ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὁρισμένα θρησκευτικὰ κείμενα) πού εἶχαν κυκλοφορήσει σὲ χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀποβλέποντας σὲ ἓνα εἰδικό, ἑλληνομαθές, κοινὸ τῶν χωρῶν αὐτῶν.

Ὅπως δὴποτε, ἂν καὶ οἱ ἀναλογίες, κατὰ εἰδικὴ κατηγορία βιβλίων, δείχνουν νὰ ἀντιστοιχοῦν, σὲ γενικὲς γραμμές, στὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς, σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς, τὰ ἑλληνικά βιβλία, ὅσα ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Stoyanov, στὴν Βουλγαρία, ἀντιπροσωπεύουν μικρό, σχετικὰ, ποσοστὸ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς στὰ ἀντίστοιχα χρόνια: γύρω στὸ 15%. Παρὰ τὴν μετριότητά του, τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σημαντικὸ — καὶ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ πολιτισμικὸ κλίμα τῆς περιοχῆς — ἂν λάβουμε ὑπόψιν ἀντίστοιχα παραδείγματα ἄλλων, λιγότερο ἐκκεντρικῶν, περιοχῶν: οἱ βουλγαρικὲς περιοχὲς — καὶ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ πού ζοῦσαν σ' αὐτὲς — δὲν φαίνεται νὰ ἀνῆκαν ποτὲ στὲς ζώνες ὑψηλῆς κατανάλωσης τῶν ἑλληνικῶν ἐντύπων.

Κάποιες ἄλλες ἀναλογίες πρέπει, ἐπίσης, νὰ υπογραμμιστοῦν ἐδῶ, γιὰτὶ ἐπισημαίνουν, γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ, τὸ πόσο μεγάλα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τὰ κενὰ στὲς γνώσεις μας γιὰ τὲς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς παραγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων. Οἱ ἔλεγχοι καὶ οἱ αὐτοψίες πού εἶχα μπορέσει νὰ κάνω παλιότερα, μὲ τὴ βοήθεια βουλγάρων συναδέλφων καὶ ἰδιαίτερα τῆς Νάντιας Ντάνοβα, προκειμένου νὰ ἐνσωματώσω, στὴ συνέχεια τῶν Προσθηκῶν μου στὴν Βιβλιογραφία τοῦ Legrand καὶ στὴν β' ἐκδόση τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέξα, ἄγνωστα ἢ λανθάνοντα ἔντυπα ἀπὸ βιβλιοθήκες τῆς Βουλγαρίας, μοῦ εἶχαν δεῖξει πόσο μεγάλος εἶταν ὁ πλοῦτος τους σὲ ἔντυπα ἄγνωστα καὶ ἀβιβλιογράφητα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔντυπα πού γνωρίζαμε ἔμμεσα, χωρὶς αὐτοψία, κι ἀκόμα σὲ ἔντυπα τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σπάνια μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων τους πού γνωρίζαμε ὅτι ὑπάρχουν σὲ ἄλλες, κατὰ κανόνα δυσπρόσιτες, βιβλιοθήκες.

Ἡ συστηματικὴ ἐρευνα τοῦ Μ. Stoyanov ἐπιβεβαιώνει καὶ διευρύνει αὐτὴ τὴν ἐντύπωση, παρότι δὲν καλύπτει, ἐντελῶς, τὸ σύνολο τῶν περιπτώσεων. Ἐπὶ 2.150

βιβλίων της περιόδου ως το 1863 που ανήκουν στην δικαιοδοσία της Έλληνικής Βιβλιογραφίας, τα 122, τουλάχιστον, αποτελούν προσθήκες στις υπάρχουσες συστηματικές βιβλιογραφίες (για 40 άλλα χρειάζεται να γίνουν περαιτέρω εξακριβώσεις) και άλλα 100 περίπου είναι έντυπα για τα οποία δεν διαθέταμε περιγραφή από αυτόψια.

Για τη διευκόλυνση όσων ασχολούνται με αυτά τα θέματα και ώσπου να μπορέσω να δημοσιεύσω τις αναλυτικές περιγραφές τους, παρουσιάζω εδώ, συνοπτικά, τις ἀβιβλιογράφητες εκδόσεις που περιλαμβάνει ο κατάλογος του M. Stoyanov (σε παρένθεση ο αριθμός του καταλόγου).

1. Μην Δεκέμβριος· Βενετία, St. de Sabio, 1533 (ἀρ. 10).
2. Μην Σεπτέμβριος· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1557 (ἀρ. 31).
3. Μην Οκτώβριος· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1557 (ἀρ. 32).
4. Μην Νοέμβριος· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1558 (ἀρ. 37).
5. Εὐχολόγιον· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1560 (ἀρ. 41).
6. Ἀνθολόγιον· Βενετία, Ἰπ. Βάλερις, 1568 (ἀρ. 45)².
7. Μην Ἀπρίλιος· Βενετία, Ἰω. Ἀλιπράνδης 1592 (ἀρ. 63)³.
8. Ἀνθολόγιον· Βενετία 1594 (ἀρ. 64).
9. Βιβλίον πρόχειρον περιέχον τὴν ... λογαριαστικὴν· Βενετία, Fr. Zuliani 1596 (ἀρ. 67)⁴.
10. Βίοι Ἀγίων... μεταφρασθέντες παρὰ Μαξίμου... ἐπισκόπου Κυθήρων· Βενετία, Α. Πινέλλος, 1620 (ἀρ. 78).
11. Βιβλίον τοῦ Ἀπριλλίου· Βενετία, Ι. Π. Πινέλλος, 1635 (ἀρ. 89).
12. Βιβλίον ὀνομαζόμενον Ὁθσαυρὸς... Δαμασκηνοῦ στουδίτου· Βενετία, Ὁρσ. Ἀλβρίτζι, 1664 (ἀρ. 114)⁵.
13. Βιβλίον ὥραιότατον... Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία· Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1681 (ἀρ. 130).
14. Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1683 (ἀρ. 140).
15. Βιβλίον καλούμενον Ἐκλόγιον· Βενετία, Ν. Σάρος, 1686 (ἀρ. 146).
16. Βιβλίον τοῦ Δεκεμβρίου Μηνός· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1686 (ἀρ. 148).
17. Ψαλτήριον... ἐξηγηθὲν παρὰ Θεοδωρήτου ἐπ. Κύρου· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1692 (ἀρ. 174).

2. Πβ. Φ. Ἡλιού, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθ. 1973, ἀρ. 18 [= Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Α' 1973, σ. 318 ἐξ.]. Στὸ ἐξῆς: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις.

3. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (ἡ ἀναγραφὴ στὸν Κατάλογο τοῦ Θ. Δ. Μοσχονᾶ, Β' 1946, σ. 189, ἀρ. 541 ἔχει πολλὰ λάθη). Στὸν κολοφῶνα ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ ἐκδοσὴ τοῦ Fr. Giuliani.

4. Ἡ ἀνέυρεση τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς λύνει τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἀπόδειξη ἀγορᾶς βιβλίων ἀπὸ τὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη· πβ. Φ. Ἡλιού, «Σημειώσεις γιὰ τὰ "τραβήγματα" τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων στὸν 16ο αἰ.», Ἑλληνικά 14, 1976, σ. 303 ἐξ.

5. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βουδαπέστης.

18. Βιβλίον ψυχωφελές... ὀνομαζόμενον Νέος Κλίμακας... 'Αθανασίου τοῦ Κρητός· Βενετία, Ν. Σάρος, 1693 (ἀρ. 175)⁶.
19. Εὐχολόγιον· Βενετία, Ν. Σάρος, 1705 (ἀρ. 184)⁷.
20. Θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1719 (ἀρ. 201)⁸.
21. Βιβλίον τοῦ Μαΐου μηνός· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1732 (ἀρ. 245).
22. Θησαυρὸς... Δαμασκηνοῦ στουδίτου· Βενετία, Ν. Σάρος, 1752 (ἀρ. 287).
23. Βιβλίον τοῦ Φεβρουαρίου μηνός· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1755 (ἀρ. 293)⁹.
24. Μὴν Νοέμβριος· Βενετία, Γλυκῆς 1755 (ἀρ. 297).
25. 'Αγιασματάριον· Βενετία, Βόρτολις, 1759 (ἀρ. 306).
26. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1759 (ἀρ. 308).
27. 'Ωρολόγιον Μέγα· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1759 (ἀρ. 310).
28. 'Ανδραγαθείαις τοῦ... Μιχαὴλ Βοεβόδα· Βενετία, Βόρτολις 1760 (ἀρ. 311)¹⁰.
29. Πεντηχοστάριον· διόρθ. Σπ. Μήλια· Βενετία, Γλυκῆς, 1762 (ἀρ. 327)¹¹.
30. Μὴν 'Οκτώβριος· Βενετία, Ν. Σάρος, 1768 (ἀρ. 351α).
31. Γνωμολογικόν... Χρυσολωρᾶ· Βενετία, Βόρτολις, 1769 (ἀρ. 357).
32. Μηναῖον 'Οκτωβρίου, διόρθ. Σπ. Παπαδοπούλου· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1771 (ἀρ. 374)¹².
33. Ψαλτήριον Δαβὶδ· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1773 (ἀρ. 381).
34. Μηναῖον τοῦ Φεβρουαρίου· διορθ. 'Αγαπίου Λοβέρδου, Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1775 (ἀρ. 390)¹³.
35. Μὴν 'Απρίλλιος· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1775 (ἀρ. 392).
36. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα· Βενετία, Ν. Σάρος, 1776 (ἀρ. 395)¹⁴.

6. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 106. "Άλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς 'Ακαδημίας. 'Υπάρχει, τὸν ἴδιο χρόνο, ἐκδοση Γλυκῆ.

7. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 116.

8. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 127. "Έχουν ἐπισημανθεῖ τέσσερα ἀκόμη ἀντίτυπα σὲ βιβλιοθήκες ἑλληνικῶν μοναστηριῶν.

9. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 187. 'Υπάρχει, τὸν ἴδιο χρόνο, ἐκδοση Σάρου (πβ. Legrand, *B. H. XVIIIe s.*, A' ἀρ. 460). Στὸν Κατάλογο τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας (B' 1946, ἀρ. 515) ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν καὶ οἱ Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, *'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸν 18ο αἰῶνα*, 'Αθ. 1964, ἀρ. 213, ἀναγράφεται καὶ ἐκδοση Θεοδοσίου τοῦ 1755. 'Η αὐτοψία ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἐκδοση Σάρου.

10. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 194. "Άλλο ἀντίτυπο στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Φιλολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βουκουρεστίου. Στὸν κατάλογο τοῦ M. Stoyanov, πρέπει νὰ ἐνωθοῦν, σὲ ἓνα, οἱ ἀρ. 311 καὶ 313.

11. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 202. "Άλλο ἀντίτυπο στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, στὴ Ζαγορά.

12. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 216. "Άλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Νεάμτς· πβ. Γ. Καρᾶς, *'Ο 'Ερανιστής* 13, 1976, σ. 87.

13. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 225α. "Άλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας.

14. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 227.

37. Αισώπου τοῦ Φρυγός, Βίος καὶ Μῦθοι· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1777 (ἀρ. 401).
38. Μηναιὸν τοῦ Φεβρουαρίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1777 (ἀρ. 406).
39. Μηναιὸν τοῦ Νοεμβρίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1777 (ἀρ. 411).
40. Μηναιὸν τοῦ Δεκεμβρίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1777 (ἀρ. 411α).
41. Μηναιὸν τοῦ Ἰαννουαρίου· Βενετία, Ν. Σάρρος 1778 (ἀρ. 419).
42. Ποίημα ἐρωτικὸν λεγόμενον Ἐρωτόκριτος· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1778 (ἀρ. 425).
43. Ψαλτήριον· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1779 (ἀρ. 444)¹⁵.
44. Μηναιὸν τοῦ Ἀπριλλίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1780 (ἀρ. 454).
45. Ἀποστόλων Πράξεις· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1783 (ἀρ. 469)¹⁶.
46. Τὰ τέσσερα θεῖα καὶ ἱερὰ Εὐαγγέλια· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1785 (ἀρ. 495).
47. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1785 (ἀρ. 497).
48. Ὀκτώηχος· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1786 (ἀρ. 500).
49. Ἀποστόλων Πράξεις καὶ Ἐπιστολαί· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1787 (ἀρ. 504)¹⁷.
50. Τὸ ψυχροσπότηριον Ψαλτήριον... Ἐξηγηθὲν παρὰ Θεοδωρήτου... μεταγλωττισθὲν παρὰ Ἀγαπίου τοῦ Κρητός, Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1787 (ἀρ. 510)¹⁸.
51. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1788 (ἀρ. 517).
52. Παρακλητικὴ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1790 (ἀρ. 523)¹⁹.
53. Ἱεροδιακονικόν· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1795 (ἀρ. 578).
54. Ψαλτήριον Δαβίδ· Π. Θεοδοσίου 1795 (ἀρ. 584).
55. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς 1796 (ἀρ. 594)²⁰.
56. «Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον»· Βιέννη, Πούλις, 1797 (ἀρ. 602, 603).
57. Μηναιὸν τοῦ Ἰαννουαρίου· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1804 (ἀρ. 699)²¹.
58. Μηναιὸν τοῦ Νοεμβρίου· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1804 (ἀρ. 702)²².
59. Διδαχὰι... Ἡλιοῦ Μηνιάτη· Βενετία, Θεοδοσίου 1804 (ἀρ. 721).
60. Γεωπονικόν· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1806 (ἀρ. 743)²³.
61. Ἀνθολόγιον τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1807 (ἀρ. 766).
62. Μηναιὸν τοῦ Ἀπριλλίου· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1808 (ἀρ. 791)²⁴.

15. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 241. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Γεννάδειο.
16. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 249. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος τοῦ Κεσκκεμέτ.
17. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 255. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.
18. Ἄλλα ἀντίτυπα στὴ Μονὴ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιαθοῦ καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος τοῦ Κεσκκεμέτ. Πβ. καὶ Κατάλογο Φοίνικος [1896/7], σ. 13.
19. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 262.
20. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 268.
21. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Μονὴ Πάου.
22. Ἄλλα ἀντίτυπα στὴ Βιβλιοθήκη Δ. Φλάμπουρα (Ἀθήνα) καὶ στὴ Μονὴ Πάου.
23. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Γεννάδειο.
24. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη Δ. Φλάμπουρα.

63. 'Οκτώηχος' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1812 (άρ. 874)²⁵.
64. 'Οκτώηχος' Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1812 (άρ. 875).
65. 'Αγιασματάριον τὸ Μέγα' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1817 (άρ. 954).
66. Παιδαγωγία Χρήσιμος, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1818 (άρ. 999).
67. 'Ωρολόγιον τὸ Μέγα' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1818 (άρ. 1011).
68. Καλλιγραφία 'Ελληνική' Βιέννη, Σβέκιος, 1828 (άρ. 1113).
69. Παιδαγωγία... 'Ιω. Κόκωνος' Βουκουρέστι, 'Ηλιάδου, 1832 (άρ. 1192).
70. Παιδαγωγία Χρήσιμος' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1832 (άρ. 1193).
71. Χριστιανική Διδασκαλία' Βενετία, 'Ανδρέολα, 1834 (άρ. 1236)²⁶.
72. 'Αλφαβητάριον διὰ παιδιά' Κωνσταντινούπολη, 'Ιγνατιάδων, 1836 (άρ. 1270).
73. Μυθολογικὸν Συντίπα' Βενετία, 'Ανδρέολας, 1836 (άρ. 1290)²⁷.
74. Σύνοψις τῆς 'Ιερᾶς 'Ιστορίας' ε' ἔκδοσις, 'Ερμούπολη, 'Αμερικανὴ τυπογραφία, 1836 (άρ. 1299).
75. Μηνολόγιον παντοτεινόν' Βουκουρέστι, 'Ηλιάδης καὶ Χρηστίδης, 1837 (άρ. 1318)²⁸.
76. 'Ο Λύδιος λίθος' Βελιγράδι, 'Ηγεμ. τυπογραφεῖον, 1838 (άρ. 1348).
77. 'Οκτώηχος' Βενετία, 'Ανδρέολας, 1839 (άρ. 1388).
78. Διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας... 'Ιρβινγος... μφρ. Σπ. 'Αντωνιάδου' Σμύρνη 1840 (άρ. 1406).
79. 'Επιτομή... τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου' Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικὴ τυπογραφία 1841 (άρ. 1442).
80. Διδασκαλία τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας... 'Ιρβινγος... μφρ. Σπ. 'Αντωνιάδου, 'Αθήνα, Α. Κορομηλάς, 1842 (άρ. 1465).
81. Κλῆμαξ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης' Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1842 (άρ. 1475).
82. 'Οκτώηχος' Βενετία, Φοίνικος, 1843 (άρ. 1534).
83. 'Ψαλτήριον' Βενετία, Φοίνικος, 1843 (άρ. 1544).
84. Νέον 'Αλφαβητάριον ὑπὸ Α.Κ.Γ.' 'Αθήνα, Γκαρπολάς, 1844 (άρ. 1565).
85. Σύνοψις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας... Α. Δαμιανοῦ' Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1844 (άρ. 1570).
86. Κατήχησις... τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας... ὑπὸ Ι.Α.' ἔκδοσις ζ', 'Αθήνα 1845 (άρ. 1585).
87. 'Ψαλτήριον Δαυὶδ' Βενετία, Φοίνικος 1845 (άρ. 1600)²⁹.
88. Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὄγδοι ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη, Πασπαλῆς, 1847 (άρ. 1642).
89. 'Ισοζύγιον τῶν ζυγῶν... τῆς Κωνσταντινουπόλεως... ὑπὸ Μ. Βαρτόλιτς' Σμύρνη, Ν. Σταμένης, 1847 (άρ. 1652).

25. Πβ. 'Αβιβιογράφητες ἑκδόσεις, ἀρ. 299.

26. 'Άλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη Ντόρης Παπαστρατόυ ('Αθήνα).

27. 'Άλλο ἀντίτυπο στὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος.

28. Πβ. Μ. Χαριτάτος, «Τὰ 'Ημερολόγια στὰ χρόνια 1800-1863», 'Ο 'Ερα-
νιστής 14, 1977, σ. 136.

29. 'Άλλα ἀντίτυπα στὴ Γεννάδειο καὶ στὴν Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τῆς 'Ακα-
δημίας 'Αθηνῶν. Τὰ ἀθηναϊκὰ ἀντίτυπα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκτύπωση.

90. Μαθήματα στοιχειώδους αριθμητικής ... υπό Χ. Βάφα· Κωνσταντινούπολη, Ι. Λαζαρίδης, 1847 (άρ. 1656).
91. Παιδαγωγία πρὸς χρῆσιν ... Βενετία, Φοίνικος, 1847 (άρ. 1659).
92. Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ... παρὰ Γ. Γενναδίου· ἕκτη ἐκδοση, Κωνσταντινούπολη, Λαζαρίδης, 1847 (άρ. 1664).
93. Γραμματική τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ... ὑπὸ Γ. Γενναδίου· τρίτη ἐκδοση, Κωνσταντινούπολη, Α. Κορομηλάς, 1848 (άρ. 1673).
94. Γραμματική τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ... Ν. Βάμβα· 7η ἐκδοση, Κωνσταντινούπολη, Α. Κορομηλάς, 1850 (άρ. 1735).
95. Φραγκίσκου Βενέ, Διατριβὴ περὶ χολέρας· μφρ. Α. Γοργίδη, Κωνσταντινούπολη, Ι. Λαζαρίδης, 1850 (άρ. 1766α).
96. Ἀκολουθία... Νικάνορος τοῦ θαυματουργοῦ· Θεσσαλονίκη, Κ. Δαρζηλοβίτης, 1852 (άρ. 1809).
97. Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης... Ν. Βάμβα· 8η ἐκδοση, Κωνσταντινούπολη 1853 (άρ. 1857).
98. Σύστημα τῆς Ἠλεκτρολογίας ... Ἀθήνα, Σ. Βλαστός, 1853 (άρ. 1883).
99. Ὀκτώηχος· Βενετία, τυπ. Ἀγίου Γεωργίου 1854 (άρ. 1894).
100. Τῶν νέων ὁ καλὸς σύντροφος ... Σμύρνη, Α. Πατρίκιος, 1854 (άρ. 1902).
101. Ἐξομολογητᾶριον ... Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου· 6η ἐκδοση, Βενετία, τυπ. Φοίνικος, 1855 (άρ. 1910)³⁰.
102. Ἠθικὴ πρὸς χρῆσιν τῶν παιδῶν ... Κάμπε· μφρ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1855 (άρ. 1913).
103. Παιδαγωγία νέα εὐμέθοδος ... Ἰωάννου Κοκῶνος· β' ἐκδοση, Βουκουρέστι, Ι. Κοπάνινγ, 1855 (άρ. 1919).
104. Φλῶξ τοῦ ἔρωτος· Κωνσταντινούπολη, Σ. Ἰγνατιάδης, 1855 (άρ. 1925).
105. Ἑλληνικὴ Χρηστομάθεια ... Σ. Δ. Βυζαντίου καὶ Α. Ρ. Ραγκαβῆ· 8η ἐκδοση, τ. Α', Ἀθήνα 1856 (άρ. 1934).
106. Πρακτικὴ διὰ κάθε λογαριασμόν· Βενετία, Φοίνικος, 1856 (άρ. 1947).
107. Πρώτη τροφή ... Καρόλου Θείμης· μφρ. Γ. Γενναδίου, ε' ἐκδοση, Κωνσταντινούπολη, Α. Κορομηλάς, 1856 (άρ. 1949).
108. Ἀγιασματᾶριον Μέγα· Βενετία, Φοίνικος 1857 (άρ. 1956).
109. Ἀναγνωσματᾶριον ζ' ἐκδοση, Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1857 (άρ. 1959).
110. Στοιχειώδης Ἱερὰ Κατήχησις... ὑπὸ Δ. Καλλιφρονος· Ἀθήνα, Παυλίδης, 1857 (άρ. 1984).
111. Ἐφεύρεσις Τύχης· Βενετία, τυπ. Ἀγ. Γεωργίου, 1858 (άρ. 1999).
112. Κατήχησις Ἱερὰ ... παρὰ Γεωργίου Κ. Π. τοῦ Μουσικοῦ· Κωνσταντινούπολη, Λαζαρίδης, 1858 (άρ. 2002).
113. Προφητικὸν Ἡμερολόγιον ... Καζαμία ... διὰ τὸ ἔτος 1858 (άρ. 2008).
114. Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ... Γ. Γενναδίου· ε' ἐκδοση, Σμύρνη, 1858 (άρ. 2010).
115. Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου ... Ναοῦμ· Σμύρνη 1859 (άρ. 2012).

---

30. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγ. Ἀναστασίας τῆς Ρωμαίας, στὴ Ρόδο (ἀνακοίνωση Παν. Μιχαηλάρη).

116. Μικρά Διηγήματα· μφρ. Ι. Κ. Γέρη, β' έκδοση, 'Αθήνα, Ειρηνίδης, 1859 (άρ. 2025).
117. Διάλογοι 'Ελληνο-Τουρκο-Γαλλο-Άγγλο-Ιταλικοί' ε' έκδοση, Κωνσταντινούπολη, 'Ανατολή, 1860 (άρ. 2041).
118. 'Ο Άγιος 'Ιωάννης ό Δαμασκηνός' Κωνσταντινούπολη 1860 (άρ. 2061).
119. Γραμματική τής 'Ιταλικής... Σπυρίδωνος Βλανττή· Βενετία, Φοίνικος 1862 (άρ. 2109).
120. 'Η νέα τελωνειακή διατίμησις... τοῦ 'Οθωμανικοῦ Κράτους' μφρ. Γ.Σ.Ο., Κωνσταντινούπολη, Κορομηλάς 1862 (άρ. 2111).
121. Κομφύκιος ή τέχνη τοῦ κοινωνικοῦ βίου· έκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπό 'Ιω. 'Αθα-νασιάδου· γ' έκδοση, Κωνσταντινούπολη 1862 (άρ. 2116).
122. Περὶ εὐσεβείας... ὑπό Μελετίου... Σισανίου· Σμύρνη, Μακροπούλου, 1862 (άρ. 2126).

Καὶ μόνη της, ή καταγραφή τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων πού σώζονται στή Βουλ-γαρία ἀποτελεῖ ἔργο σημαντικὸ πού προσφέρει ἐξαιρετικὲς ὑπηρεσίες στήν ἔρευνα. Ὡστόσο ὁ Manio Stoyanov δὲν ἀρκέστηκε σ' αὐτήν. Πλούτισε τὸ ἔργο του μὲ μικρὲς ἐργασίες, πού θὰ μπορούσαν καὶ νὰ ἔχουν αὐτονομηθεῖ, ἀξιοποιώντας πρὸς ποικίλες κατευθύνσεις τὰ πορίσματα τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναζητήσεών του. Ἐτσι, πέρα ἀπὸ τὰ χρήσιμα εὐρετήρια (συγγραφεῖς καὶ μεταφραστές, τόποι ἐκδόσεων καὶ τυπογραφεῖα) βρίσκουμε στὸ βιβλίο αὐτὸ μιὰ θεματολογικὴ θεώρηση τῶν ἀναγραφο-μένων ἐλληνικῶν βιβλίων (σ. 291-313)· μιὰ καταγραφή τῶν ἐλληνικῶν ἔργων πού μεταφράστηκαν σὲ βουλγαρικὴ γλῶσσα (σ. 455-475)· ἀναλυτικὰ βιο-βιβλιογραφικὰ σημειώματα γιὰ τοὺς βουλγάρους λογίους (συγγραφεῖς, μεταφραστές, ἐκδότες) πού, στήν περίοδο τῆς «βουλγαρικῆς ἀναγέννησης», δημοσίεψαν ἔργα τους σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Στὴν τελευταία αὐτὴ ομάδα ὁ Μ. Stoyanov περιλαμβάνει τοὺς: Χριστόφορο Ζεφάρ, Ἀθ. Βογορίδη, Ν. Πίγκολο, Πέτρο Χ. Βέρρο ἢ Βερώνη, Μιχαὴλ καὶ Συμεὼν Χρηστίδη, Ἐμμ. Βασιλίδη, Κ. Γ. Φωτιάδη, Ἰω. Συμεωνίδη, Ἀντ. Κυριακό, Ἰω. Δημητριάδη, Νέφυτο Ριλλιώτη, Γρ. Σταυρίδη-Πάριτσεφ, Κ. Δαρζιλοβίτη, Ἀλ. Ζωηρό, Γρ. Νέμτζωφ, Μ. Δ. Μπαλμπάνωβ, Στ. Πομακόβ, Ι. Γκοράνοβ, Π. Δ. Μπόρτσιεφ καὶ Χ. Δ. Πανίτσκωφ.

Γιὰ τοὺς συνδρομητὲς τώρα. Εἴταν φυσικὸ νὰ περιμένουμε ὅτι ὁ Manio Sto-yanov, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες μελέτες γιὰ τὰ βιβλία μὲ συνδρο-μητὲς σὲ μιὰ βαλκανικὴ χώρα (βλ. Μ. Stoyanov, «Les "syndromites" bulgares de livres grecs au cours de la première moitié du XIXe siècle», *Byz.-Neugr. Jahrbücher* 19, 1966, 373-406) θὰ πρόσεχε, ἰδιαίτερα, αὐτὴ τὴν τόσο ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν συλλογικῶν νοστροπιῶν, κατηγορία ἐντύπων.

Πραγματικὰ, στὸν κατάλογο του ἐπισημαίνονται, ἀνάμεσα στὰ ἐλληνικὰ βιβλία πού κυκλοφόρησαν μὲ τὴ μέθοδο τῆς συνδρομῆς, ἐκεῖνα πού ἔχουν καὶ βουλγάρους συνδρομητὲς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συνδρομητῶν αὐτῶν δημοσιεύονται στὴν ἀρμόδια θέση. Καὶ ἐδῶ ἡ συναγωγὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσια (περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ βιβλία) καὶ προωθεῖ σημαντικὰ τίς σχετικὲς ζητήσεις. Ὁ Μ. Stoyanov συστηματοποιεῖ περισσότερο τὸ ὅλικο αὐτό, συγκεντρώνοντας, μὲ ἀλαφραβητικὴ τάξη, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ παραρτήματα τοῦ βιβλίου (σ. 351-413) τὰ ὀνόματα τοῦ συνόλου τῶν συνδρομητῶν

αὐτῆς τῆς κατηγορίας, καὶ σὲ ἓνα ἄλλο (σ. 414-420) τοὺς τόπους διαμονῆς τους. Φυσικά, ἀμφισβητήσεις θὰ ὑπάρξουν ὡς πρὸς τὴν ἐθνότητα ποὺ ἀποδίδεται στοὺς συνδρομητὲς αὐτοὺς (θὰ σημείωνα, τελείως ἐνδεικτικά, ὅτι τὸ ἐπώνυμο Βουλγαρῆς δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ σημαίνει ἄνθρωπο καταγόμενο ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, ἰδίως, μάλιστα, ὅταν ἀνήκει στὴν κερκυραϊκὴ οἰκογένεια). Πάντως, ὁ συγγραφέας ἔχει ἐπίγνωση τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργεῖ ἡ πολυπλοκότητα τῆς βαλκανικῆς ὀνοματολογίας καὶ ἐπισημαίνει ἐκ τῶν προτέρων τίς δυσχέρειες ποὺ προκαλεῖ στὸν ἐρευνητὴ ἡ ἀναγωγή ἀπὸ τὸ ὄνομα στὴν ἐθνότητα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη τὸ θέμα μένει ἀνοιχτό, γιὰ ἀκριβέστερες διερευνήσεις, ἀπαλλαγμένες, ὡς τὸ ἐλπίζουμε, ἀπὸ τίς παραπληρωματικὲς ἐθνικιστικὲς ἐξάρσεις ποὺ ὑπονομεύουν, ἀκόμα, τὸ πεδίο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας στὲς βαλκανικὲς μας χῶρες. Τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ συγκέντρωσε ὁ M. Stoyanov θὰ εἶναι χρήσιμο καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Μὲ μετριοφροσύνη, ὁ M. Stoyanov σημειώνει, στὸ τέλος τοῦ προλόγου του, τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ὅτι τὸ βιβλίο του εἶναι ἐπιδεκτικὸ βελτιώσεων· ὁ σημαντικότερος εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν στὴ Βουλγαρία καὶ ἄλλα ἐλληνικὰ βιβλία ποὺ δὲν ἔχουν, ἀκόμα, ἐπισημανθεῖ. Παρὰ τίς νόμιμες αὐτὲς ἐπιφυλάξεις, τὸ πλούσιο βιβλίο ποὺ χάρισε στὴν ἔρευνα ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμα τίτλο τιμῆς γιὰ τίς βαλκανικὲς σπουδὲς καὶ μιὰ ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου καὶ τοῦ βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ.

Φίλιππος Ἡλιού